

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЯК СПОСІБ ДОСУДОВОГО ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

COMPENSATION FOR DAMAGE AS A METHOD OF PRE-TRIAL DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Любезніков Д.О., аспірант кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Стаття присвячена проблемам відшкодування шкоди у кримінальному провадженні України та їх вирішенню. Проводиться аналіз причин неефективності існуючого механізму в кримінальному процесі, компенсації шкоди, жертвам кримінальних правопорушень. Розглядаються основи правового статусу особи, які закріплені в Конституції України. Досліджуються комплекс заходів, спрямованих на запобігання загрозам правам і свободам осіб, заходи, які здійснюються у зв'язку з вже наявним порушенням прав, свобод і законних інтересів та заходи, реалізація яких необхідна під час виконання судових рішень у частині цивільного позову. З'ясується сутність кримінального процесуального захисту прав в аспекті визначення поняття права. Констатується, що права можна класифікувати на майнові та немайнові. Незалежно від того, яке право порушено, держава гарантує їх відновлення (відшкодування). У силу властивих владних повноважень держава гарантує судовий захист порушених злочинних прав фізичних та юридичних осіб. Такий захист може здійснюватися як у цивільному процесуальному порядку, так і в рамках кримінального процесу. Робиться висновок, що відшкодування шкоди у кримінальному процесі – це спосіб реалізації конституційних прав фізичних та (або) юридичних осіб на захист порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав шляхом застосування комплексу заходів (рішень та дій) на основі норм кримінального процесуального, цивільного та цивільного процесуального законодавства, спрямованих на доведення на доведення порушення цих прав, а також заходів, спрямованих на максимальне відновлення порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав потерпілих від злочинних дій винних у цьому осіб. Зазначається, що головною умовою одночасного, цивільного і кримінального провадження має бути – дотримання положень кримінального процесуального закону про всебічне, повне та неупереджене дослідження всіх обставин, які досліджуються в суді. Доводиться, що спільний розгляд та вирішення позовних вимог поряд із розслідуванням кримінального провадження за фактом скоєння кримінального правопорушення має більше позитивних моментів, ніж негативних.

Ключові слова: відшкодування шкоди, кримінальне провадження, кримінальний процес, права і свободи, механізм, захист прав, судовий захист, цивільне провадження, цивільний позов, позовні вимоги, кримінальний процесуальний закон, потерпілий.

The article is devoted to the problems of compensation for damage in the criminal proceedings of Ukraine and their solution. An analysis of the reasons for the ineffectiveness of the existing mechanism in the criminal process, compensation for damage to victims of criminal offenses is carried out. The foundations of the legal status of a person, which are enshrined in the Constitution of Ukraine, are considered. A complex of measures aimed at preventing threats to the rights and freedoms of individuals, measures that are implemented in connection with the already existing violation of rights, freedoms and legitimate interests, and measures, the implementation of which is necessary during the execution of court decisions in part of a civil claim, are being studied. The essence of the criminal procedural protection of rights in the aspect of defining the concept of law is clarified. It is noted that rights can be classified into property and non-property. Regardless of which right is violated, the state guarantees their restoration (compensation). By virtue of its inherent powers, the state guarantees judicial protection of the rights of individuals and legal entities violated by a crime. Such protection can be carried out both in the civil procedural order and within the framework of the criminal process. It is concluded that compensation for damage in criminal proceedings is a way of realizing the constitutional rights of individuals and (or) legal entities to protect property and non-property rights violated by a criminal offense by applying a set of measures (decisions and actions) based on criminal procedural, civil and civil procedural norms of legislation aimed at proving and recognizing the violation of these rights, as well as measures aimed at the maximum restoration of the property and non-property rights of victims of the criminal actions of the persons guilty of the criminal offense. It is noted that the main condition of simultaneous civil and criminal proceedings should be compliance with the provisions of the Criminal Procedure Law on a comprehensive, complete and impartial investigation of all circumstances investigated in court. It is proven that the joint consideration and resolution of claims along with the investigation of criminal proceedings based on the fact of the commission of a criminal offense has more positive aspects than negative ones.

Key words: compensation for damage, criminal proceedings, criminal process, rights and freedoms, mechanism, protection of rights, judicial protection, civil proceedings, civil suit, claims, criminal procedural law, victim.

«Законодавче закріплення прав і свобод людини, як в масштабі, окремої держави, так і світової спільноти, надає кожній людині реалізувати свої права і свободи, а при необхідності забезпечити ефективну правову допомогу та захист від протиправних проявів з боку окремих осіб та організацій, свавілля посадових осіб державних органів», – зазначає В. Васильєв [1, с. 65].

Основи правового статусу особи закріплені в Конституції України. Держава гарантує захист права, свободи людини і громадянина. На перше місце в Конституції України висунуті (особисті) права та свободи, за ними слідує політичні, а потім – економічні, соціальні та культурні. Юридичним гарантіям проголошених права і свободи приділено особливу увагу. Першочергове значення має судовий захист особистих (фізичних) прав і свобод людини, право на звернення відповідно до міжнародних договорів, ратифікованих Україною, у міжнародні інстанції із захисту прав і свобод людини, до інституту Уповноваженого з прав людини, до демократичних принципів кримінального та кримінального процесуального права, крім того, законом охороняються права потерпілих від

злочинів та зловживань владою, право на отримання кваліфікованої правової допомоги [2].

Відповідно до словника український термін «захист» означає заступництво, охорона, підтримка [3, с. 245]. В останні роки зміст поняття «захист» у сфері кримінального процесу істотно розширився. Під ним стали розуміти процесуальну діяльність, що здійснюється при посяганні на права особи, їх обмеження або виникнення реальної загрози їх порушення. Ми вважаємо, що захист включає не тільки комплекс заходів, спрямованих на запобігання загрозам правам і свободам осіб, а й заходи, які здійснюються у зв'язку з вже наявним порушенням прав, свобод і законних інтересів, і навіть заходи, реалізація яких необхідна під час виконання судових рішень у частині цивільного позову. У цьому зв'язку ми солідарні з думкою О. Яновської, яка вважає, що захистом є «діяльність з охорони прав і свобод людини, від будь-яких порушень та обмежень і забезпеченню відшкодування збитків, завданих, кримінальним правопорушенням, правам і свободам людини, якщо такі не вдалося попередити або усунути шляхом його запобігання» [4, с. 126].

Не викликає заперечень визначення судового захисту, запропоноване авторами Великого енциклопедичного юридичного словника, згідно з яким судовий захист – це «право громадян, а також сукупність процесуальних дій, спрямованих на захист честі та гідності, життя та здоров'я, особистої свободи та майна від злочинних посягань, на спростування звинувачення чи пом'якшення відповідальності обвинуваченого (підсудного)» [5, с. 234].

Для з'ясування сутності кримінального процесуального захисту прав в аспекті нашого дослідження доцільним є визначити поняття права. У загальній теорії держави і права термін «право» використовується у кількох значеннях: по-перше, як соціально-правові претензії людей (право життя); по-друге, під правом розуміється система юридичних норм, причому право має об'єктивний зміст – норми права створюються і діють незалежно від волі окремих осіб; по-третє, право – це офіційно визнані можливості фізичної чи юридичної особи (право на працю, відпочинок, майно тощо); по-четверте, право може виступати у виді правової системи (наприклад, романо-германська правова система).

Ми згодні з визначенням права, даним на основі визнання соціальної сутності професором Несиновою С. В.: право – це обумовлена природою людини і суспільства, система регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості, якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю застосування державного примусу [6, с. 36].

Право характеризується такою властивістю, як нормативність. Тим самим, права, які має фізична чи юридична особа, завжди, закріплені у чинних нормах. Разом з тим, основні права та свободи людини є невід'ємними і належать кожному від народження – це закріплено в Основному законі нашої країни. Право виражає сукупність волі та свідомості людей, це соціальний компроміс, побудований, на засадах справедливості та розуму. Право завжди визначено формально. Держава надає праву загальнообов'язкового значення і поєднуючи право та закон, створює систему правових норм.

Право має бути забезпечене можливістю державного примусу, що реалізується у двох напрямках: забезпечує захист суб'єктивного права і ставить завдання примусити правопорушника до виконання обов'язку на користь постраждалої сторони (відшкодування заподіяної шкоди), притягнути винного до юридичної відповідальності та покарати його.

Відомо, що права можна класифікувати на майнові та немайнові. Незалежно від того, яке право порушено, держава гарантує їх відновлення (відшкодування). У силу властивих владних повноважень держава гарантує судовий захист порушених злочином прав фізичних та юридичних осіб. Такий захист може здійснюватися як у цивільному процесуальному порядку, так і в рамках кримінального процесу.

Таким чином, шкода, заподіяна кримінальним правопорушенням, є порушенням суб'єктивних прав цієї особи, тому, право на відшкодування шкоди впливає із загального права на захист порушених злочином прав, свобод і законних інтересів.

Відомо, що у широкому значенні кримінальний процесуальний захист прав осіб, постраждалих від кримінальних правопорушень, – це здійснення учасниками процесу у кримінальному провадженні комплексу заходів, заснованих на нормах кримінального процесуального закону та спрямованих на встановлення порушеного злочином права та його відновлення.

Стаття 2 КПК України, завданнями кримінального провадження, називає захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Крім того, зазначена стаття регламентує принципи, відповідно до якого кримінальне переслідування та призначення винним справедливого покарання в тій же мірі відповідають завданням кримінального провадження, що і захист особи від безпід-

ставного і незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, засудження, захист фізичних та юридичних осіб від порушення чи обмеження їх прав, свобод та охоронюваних законом інтересів [7].

Вважаємо, що відшкодування шкоди у кримінальному процесі – це спосіб реалізації конституційних прав фізичних та (або) юридичних осіб на захист порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав шляхом застосування комплексу заходів (рішень та дій) на основі норм кримінального процесуального, цивільного та цивільного процесуального законодавства, спрямованих на доведення та визнання порушення цих прав, а також заходів, спрямованих на максимальне відновлення порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав потерпілих від злочинних дій винних у цьому осіб.

Слід зазначити, що КПК України, визначаючи принципи кримінального провадження, не ставить захист прав осіб, які потерпіли від кримінального правопорушення, в залежності від того, які саме права – майнові або немайнові – порушені. Захист будь-яких порушених кримінальним правопорушенням прав охоплюється завданнями кримінального провадження. Реалізація захисту порушених прав тісно пов'язана із застосуванням не тільки норм кримінального процесуального права, а й норм інших галузей права, у тому числі цивільного та цивільного процесуального. Так, поряд з регламентацією порядку захисту майнових прав фізичних та юридичних осіб, відповідно до ст. 15 ЦК України також передбачено і захист немайнових прав, які передбачені у ЦК України таких як – «життя і здоров'я, гідність особи, особисту недоторканність, честь та ділову репутацію, недоторканність приватного життя, право вільного пересування, вибору місця перебування та проживання, право на ім'я, право на авторство, та інші особисті немайнові права чи нематеріальні блага, що належать громадянину від народження або в силу закону, невідчужувані та не можуть бути передані іншим способом. Нематеріальні блага захищаються відповідно до ЦК України та інших законів у випадках і в порядку, ними передбачених, а також у тих випадках і тих межах, у яких використання способів захисту цивільних прав впливає з істотного порушеного нематеріального права та характеру наслідків цього порушення» [9].

Якщо фізичній чи юридичній особі заподіяно моральну шкоду (фізичні чи моральні страждання) діями, що порушують його особисті немайнові права або посягають на інші нематеріальні блага, що належать фізичній чи юридичній особі, а також в інших випадках, передбачених законом, суд може покласти на порушника обов'язок грошової компенсації зазначеної шкоди (ст. 1167 ЦК України) [9].

Вчинення кримінального правопорушення, внаслідок якого настали шкідливі майнові чи немайнові наслідки, породжує виникнення двох видів охоронюваних прав: кримінальних та цивільних, у яких реалізується кримінальна та цивільна правова відповідальність.

Зауважимо, що законодавець у ст. 1 КК України одним з перших завдань назвав охорону прав та свобод людини і громадянина, власності, тим самим підкреслюючи, що захист майнових інтересів осіб, які постраждали від злочину, є одним з першочергових завдань кримінального закону [8].

Разом з тим історія розвитку держави і права свідчить про те, що на перше місце кримінально-правової політики завжди ставилося першочергове завдання розкриття злочину і покарання винного. І у цьому питанні відшкодуванню шкоди відводилася другорядна роль. І. О. Завидняк вважала, що кримінальний процес – це «діяльність... зі швидким і повним розкриттям кримінального правопорушення, викриття винних, правильного застосування до них кримінального закону, а також запобігати новим кримінальним правопорушенням...» [10, с. 103].

В. П. Бахін як мету кримінального процесу називав виявлення істини у кримінальній справі, встановлення винності та справедливе покарання особи, яка вчинила

злочин, захист від безпідставного звинувачення невинної людини [11, с. 213].

Не слід забувати і те, у які саме історичні періоди висувалися ті чи інші концепції. Проте в останні роки проблемам відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, приділяється все більше уваги. Безумовно, зміни поглядів щодо зазначених питань значною мірою сприяли ухваленню і Конституції України; та кодифікованих нормативних актів у сфері кримінального та цивільного провадження.

Можна з упевненістю сказати, що більшість вчених-процесуалістів, які вивчають питання відшкодування шкоди у кримінальному процесі, єдині у своїй думці, що такий інститут у рамках кримінального процесу необхідний, і є інструментом реалізації завдань кримінального провадження, спрямованих на захист порушених, кримінальним правопорушенням, прав осіб [12, с. 117].

В. Кучер у зв'язку з цим зазначає, що «ефективність правосуддя чималою мірою визначається дієвістю процесуального механізму забезпечення прав потерпілих на відшкодування заподіяної їм шкоди при розгляді цивільних позовів у кримінальному провадженні» [12, с. 88].

Відшкодування шкоди дозволяє усунути негативні наслідки кримінального правопорушення та відновити порушені кримінальним правопорушенням права та інтереси фізичних і юридичних осіб. Однак суми відшкодування повинні відповідати завданій шкоді. Забезпечення відшкодування шкоди не в повній мірі залежить від волевиявлення потерпілих осіб, – таке забезпечення є обов'язком спеціально уповноважених осіб та органів, які задіяні у кримінальному провадженні. Їх зміст характеризують ті заходи, які необхідно провести органами досудового розслідування та дізнання щодо відшкодування матеріальних збитків, а також органами, покликаними безпосередньо виконувати судові рішення, які приймаються в межах досудового розслідування.

У юридичній літературі зустрічаються точки зору, автори яких відстоюють позицію про надмірність розгляду матеріальних стягнень потерпілих від злочину осіб у кримінальному провадженні. Всі вони посилаються на кодекси минулих років, які були ухвалені ще в радянські часи.

У своїх доводах вони, зазначають, що провадження за цивільним позовом не відповідає природі, сутності кримінального процесу, спрямованого на реалізацію кримінальної відповідальності або звільнення від неї у встановлених законом випадках; таке провадження, як і будь-який інший розгляд цивільного правового спору, має ґрунтуватися на презумпції винності, за якої кожна зі сторін зобов'язана доводити ті обставини, на які посилається (ЦПК УРСР), тоді як кримінальне судочинство базується на презумпції невинності підозрюваного чи обвинуваченого і органи кримінального судочинства не мають права перекладати

на них обов'язок доведення (КПК УРСР); процедура розгляду цивільного позову разом із кримінальним провадженням вимагає більш повної правової регламентації (що важко втілюється з погляду законодавчої техніки) або змушує суд використовувати за аналогією норми цивільного процесуального права (що є небажано).

Насправді, дійсно, розгляд позовних вимог цивільних позивачів у кримінальному провадженні пов'язаний із певними незручностями. Слідчим доводиться більше часу витратити на обставини, пов'язані з доведенням факту заподіяння майнової шкоди, суддям необхідно не тільки правильно провести розгляд кримінального провадження, у відповідності до норм КК України, а і правильно вирішити питання цивільного позову, що пов'язано вже не тільки з додатковим часом затраченим на такий розгляд, а і з побоюванням, можливості скасування вироку у кримінальному провадженні чи його зміною, якщо позов буде розглянуто з порушеннями норм чинного законодавства.

Однак, на нашу думку, спільний розгляд та вирішення позовних вимог поряд із розглядом кримінального провадження за фактом скоєння кримінального правопорушення має більше позитивних моментів, ніж негативних. По-перше, в цілому є процесуальна економія часу, сил і матеріальних витрат учасників процесу, у тому числі витрати на виклик їх у судово засідання, витрати на захисників і представників, оскільки не доводиться по одному й тому ж питанню проводити два окремі процеси судового розгляду: кримінального та цивільного; по-друге, при заяві цивільного позову позивач звільняється від сплати державного мита; по-третє, позивач не витрачає зусилля на доведення позовних вимог; по-четверте, таке спільне провадження сприяє повному та об'єктивному розгляду матеріалів кримінального провадження та призначенню справедливого покарання винній особі; по-п'яте, винна особа повною мірою несе тягар відповідальності за заподіяну шкоду.

Ми вважаємо, що головною умовою одночасного, цивільного і кримінального провадження має бути – дотримання положень кримінального процесуального закону про всебічне, повне та неупереджене дослідження всіх обставин, які досліджуються на досудовому розслідуванні та в суді. І, якщо одночасний розгляд кримінального провадження та цивільного позову, на думку суду, не спричинить їх порушення, позов має бути розглянутий у порядку кримінального процесу. У разі ж неможливості проведення одночасного розгляду суд повинен ухвалити рішення про виділення матеріалів та запропонувати, зацікавленим особам, звернутися з цивільним позовом у порядку цивільного судочинства.

Подібне рішення суду дозволить зберегти переваги одночасного провадження і при цьому не створюватиме перешкод для швидкого вирішення та закінчення розгляду кримінальних проваджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев В. В. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої злочинцем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2016. 232 с.
2. Zavydniak, V.I., Zavydniak, I.O., Omelchuk, L.V., Polunina, L.V. & Suprun-Kovalchuk, T.M. States' main directions and forms of in-ternational cooperation in the fight against transnational economic crimes. *Revista Científica General José María Córdova*. 2022. 20(38). P. 323–339. <https://dx.doi.org/10.21830/19006586.904>
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. К.; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
4. Яновська О. Правова позиція захисту в кримінальному провадженні: шляхи відстоювання у процесі доказування. *Право України*. 2014. № 10. С. 124–32.
5. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Вид-во "Юрид. думка". 2012. 1020 с.
6. Несинова С. В. Проблеми соціальної трансформації права в умовах сучасних глобалізаційних процесів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 35–38.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
10. Завидняк І. О. Поняття й сутність міжнародного співробітництва в розслідуванні фінансових злочинів транснаціонального характеру. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 47(2). С. 102–105.
11. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. К.: Кондор, 2005. 588 с., 32 іл.
12. Збірник методичних рекомендацій з питань розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ / під ред. П.В. Коляди. К.: МВС ГСУ, 2001. 239 с.